

ПОЛІВАРІАНТНІСТЬ ВІДЧУЖЕННЯ ЯК ФЕНОМЕНУ КРИЗОВОЇ КУЛЬТУРИ

Степанов А.О.

Львівський національний медичний університет
імені Данила Галицького

Досліджено відчуження як багатоаспектне поняття. Проаналізовано різні підходи до розуміння природи та сутнісних ознак відчуження. Розкрито поліваріантність інтерпретації проблеми відчуження людини у сучасному науковому дискурсі. Виділено основні аспекти трактування відчуження. Встановлено, що відчуження слід позиціонувати як прояв дегуманізації соціуму, наслідок кризи духовності, а також як спосіб людського існування в сучасній західній культурі.

Ключові слова: людина, суспільство, культура, відчуження, самовідчуження, криза, смисловтрата.

Постановка проблеми. Феномен відчуження є однією із ключових тем філософії. Посилення інтересу дослідників до розгляду відчуження відбувається в період докорінних соціокультурних трансформацій, наслідком чого є перегляд та переосмислення традиційних парадигм і понять, які визначають характер життєдіяльності людини в соціумі. Дослідження феномену відчуження є актуальним завданням для розв'язання проблем знеособлення, десоціалізації, маргіналізації, байдужості й втрати сенсу у сучасному світі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Феномен відчуження ґрунтовно розробляється як зарубіжними, так й вітчизняними авторами. З числа перших можна виділити таких дослідників як К. Маркс, Е. Фромм, М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, З. Фройд, К. Хорні, Г. Маркузе, Ж. Бодрійяр. Серед вітчизняних авторів феномен відчуження досліджують: М. Марковіч, С. Рубінштейн, Б. Губман, Е. Ільєнков, В. Андрущенко, М. Михалченко, І. Бойченко, та ін.

Виділення не вирішених раніше частин проблеми. Незважаючи на підвищений інтерес знаних науковців до обраної проблематики, дослідження відчуження як складного поліфонічного явища не втрачає актуальності. В останні роки гостро постає потреба у комплексному аналізі відчуження як руйнівного процесу у системі зв'язків між людиною та сучасною реальністю.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є з'ясування варіативності трактувань відчуження як феномену кризи сучасної культури.

Виклад основного матеріалу. Сформоване в суспільній свідомості Нового часу в рамках традиції класичного гуманізму уявлення про субстанційність людського «Я» ставить категорію «природи людини» в центр доктрини відчуження, оскільки, перш за все, людина (не Бог або Абсолют) розуміється як суб'єкт діяльності. Саме в європейській духовній традиції сформувалась така мислиннева парадигма, в якій будь-яка з форм відчуження могла слугувати позначенням одного із аспектів самовідчуження, тобто відчуження сутнісної природи суб'єкта діяльності від нього самого в результаті процесу діяльності.

Категорією, яка описує онтологічну ситуацію порушення або розриву зв'язків індивіда із світом і відповідає поняттю втрати сенсу, є категорія відчуження. У вітчизняній традиції гуманітарних наук термін «відчуження» пов'язують, як правило, з марксистською філософією. Другим основним

контекстом вживання цього терміну являється екзистенціальна традиція: перш за все, саме завдяки працям екзистенціалістів в середині ХХ століття відчуження було ідентифіковано як культурний феномен, уособленням якого стали персонажі романів Ф. Достоевського, Ж.-П. Сартра, А. Камю, Е. Гемінґуея, Г. Гессе та ін. [1]. Характерними особливостями цього культурно-історичного типу переживання дійсності стають втрата цінностей, втрата відчуття контролю над власним життям, підвищена чутливість до болісних переживань, пошук осмисленості і цінності в світі фантазії, за межами життя, втрата ідентичності. Однак аналіз історії поняття відчуження вказує на те, що воно відходить корінням до витоків європейської філософської та релігійної традиції.

Як відзначає М. Марковіч, термін «відчуження» зустрічається ще в Арістотеля: відповідні грецькі слова означають «виключений із спільноти» або «передача власності» [2, с. 43]. Широкого розповсюдження уявлення про відчуження отримало в християнській теології. Як зауважує Е. Тьюсон, в іудео-християнській традиції міститься ідея про те, що зв'язок людини з Богом подібний близькості між двома людьми, і відчуження від Бога (як люблячого Отця), що виникає в результаті гріхопадіння або байдужості з боку людини, на кшталт відчуження від іншої людини, аналогічним чином може бути пов'язане з дерорганізацією «Я», почуттям провини, втратою ідентичності [3].

Сучасна традиція вживання терміну «відчуження» бере початок від Гегеля та Маркса. Ось як характеризує К. Маркс одне із центральних понять своєї соціальної філософії – відчужену трудову діяльність: «В силу об'єктивних соціально-економічних умов така діяльність є не самоціллю, а засобом для реалізації біологічних або соціальних потреб. Вона має вимушений характер і припиняється з припиненням примусу до неї (фізичного або економічного). Суб'єктивно така діяльність постає чужою та поневолюючою. Продукт праці та предмети чуттєвого зовнішнього світу, пов'язані з ним, також переживаються як чужі та пануючі над людиною, частина життя, проведена в праці, переживається як «не моя». В ході відчуженої праці людина перетворює свою сутність лише в засіб для підтримки свого існування, саме життя виявляється засобом до життя. Відчужена праця відбирає в людини можливість реалізації її «дійсної родової предметності» і родове життя людини стає для неї засобом» [4, с. 565–566].

Важливим для розуміння відчуження є поняття приватної власності. Вона є, «з одного боку, продуктом самовідчуженої [entäußerte] праці, а з іншого боку, засобом її самовідчуження, реалізацією цього самовідчуження [Entäußerung]» [4, с. 569]. Маркс вважає, що будь-яка праця, про яку веде мова політична економія, є праця відчужена [entfremdete]: «У звичайній, матеріальній промисловості... ми маємо перед собою під виглядом чуттєвих, чужих, корисних предметів, під виглядом відчуження [Entfremdung], предметні сутнісні сили людини» [4, с. 595].

У цьому контексті слід зазначити, що вагомою стороною відчуження є відчуження людини від людини, яке, за Марксом, стає відображенням і необхідним наслідком відчуження людини від своєї праці і родової сутності (самої себе): «Будь-яке самовідчуження [Selbstentfremdung] людини від себе і від природи проявляється в тому відношенні до інших, відмінних від неї людей, в яке вона ставить саму себе і природу. Ось чому релігійне самовідчуження з необхідністю проявляється у відношенні мирянина до священослужителя. В практичному дійсному світі саме відчуження може проявлятися лише через посередництво практичного дійсного відношення до інших людей. Таким чином, посередництвом відчуження праці людина породжує не лише своє відношення до предмету та акту виробництва як до чужих і ворожих їй сил, – вона породжує також і те відношення, в якому інші люди знаходяться до його виробництва і його продукту, а також і те відношення, в якому сама вона знаходиться до цих інших людей» [4, с. 568–569].

Таким чином, відчуження, за Марксом, проявляється в наступних феноменах: 1) відчуження людини від процесу і продукту праці (суб'єктивна невдоволеність; відчуття вимушеності діяльності; інструментальний характер діяльності замість творчого); 2) відчуження людини від родової сутності (нездатність сприймати людський смисл предметів культури, «сліпота» до цінностей); 3) відчуження людини від предметного світу (приватна власність стає предметом власності, а не дійсного присвоєння); 4) фрагментація життя (життя людини в його різних сферах не має єдиної спрямованості і переживається нею як розірване, чуже); 5) відчуження людини від людини (дегуманізація відношень, інша людина стає засобом, а не ціллю).

Е. Фромм розуміє відчуження як суб'єктивний феномен, «спосіб сприйняття, при якому людина відчуває себе як дещо відчужене... стає наче відстороненою від самої себе... не відчуває себе центром світу, рушієм своїх власних дій... втратила зв'язок сама із собою, як й із усіма іншими людьми... сприймає себе, так само як й інших, подібно до того як сприймають речі – за допомогою почуттів і здорового глузду, але в той же час без продуктивного зв'язку із самою собою та зовнішнім світом» [5, с. 143]. Витоки поняття відчуження, на думку філософа, лежать у старозавітному уявленні про ідолопоклонство, коли людина ставить себе у залежність від зовнішньої сили (будь то ідол, Бог, кохана людина, політичний лідер або держава), яку вона наділяє своєю життєвою субстанцією, активністю; саме в цьому сенсі душевнохворий – це людина абсолютного відчуження... вона втратила почуття самотності [5, с. 147].

Е. Фромм розкриває та описує психологічні сторони відчуження в різних сферах. Відчуження від роботи з боку робітника (для якого праця стає мукою, а ідеалом – лінь і ворожість по-відношенню до праці), з боку власника виробництва (який розглядає його як капітал і не несе відповідальності за процес), а також з боку бюрократа (який відноситься до світу як до об'єкту своєї діяльності), співпадає з тим, про що веде мову Маркс. Відчуження від споживаних людиною речей пов'язане з тим, що споживання в обмін на гроші не потребує людського докладання сил, якісно співрозмірному споживанню предмету і людське використання замінюється почуттям престижу, коли річ оцінюється в термінах її вартості, а не якості; споживаючи вслід за рекламою, ми споживаємо плід уяви, уявлення про речі, не будучи самі втягнуті (залучені) в цей процес; ми споживаємо речі, не знаючи про те, як вони працюють, без конкретного зв'язку із ними; результатом стає самотійна потреба у споживанні, перехід від накопичувальної до сприймаючої орієнтації, однак це «сприйняття» виявляється безплідним, оскільки процес споживання не змінює самого споживача як людини [6].

Також Фромм веде мову про відчуження людини від суспільних сил, коли суспільні події видаються їй стихійними, а не здійсненими людьми: не закон і держава існують заради людей, а люди відчувають себе рабами держави і законів. Відчуження по-відношенню до самого себе пов'язане з «ринковою орієнтацією», коли людина розглядає себе як річ, яку слід вигідно продати; її уявлення про себе зводиться до її соціально-економічної ролі, оцінки власної успішності; у відношеннях один з одним люди також часто використовують один одного як засіб, товар, втрачаючи почуття солідарності. Основною рисою відчуженої людини, з точки зору Е. Фромма, стає конформізм.

Відчуження, згідно Фромму, пов'язане з рутинізацією сучасного життя та «витісненням усвідомлення основоположних проблем людського існування» [5, с. 168]. Це призводить до втрати задоволення життям, втрати почуття реальності, пригніченості, почуття провини, депресій; це стан, за якого людина здатна лише фотографічно сприймати світ, втрачаючи контакт із світом внутрішнім, за Фроммом являє собою односторонню протилежність шизофренії, настільки ж патологічну.

У праці «Буття і Ніщо» Ж.-П. Сартр пов'язує поняття відчуження (aliénation) з суб'єктивним досвідом, який виникає при зустрічі з Іншим: «Мое «відчужене Я», яке постає перед іншим як об'єкт, не співпадає з моїм реальним Я і я заперечую його, однак в самому акті заперечення я визнаю його частиною себе «і це відчужене і заперечуване Я є одночасно моїм зв'язком з іншим і символом нашого абсолютного розділення» [7, с. 307].

Для раннього М. Гайдеггера феномен відчуження полягає в тому, що присутність замикається у невластному бутті, «нестримності занять», «неспокійному всезнанні» і «в самій собі заплутується», її власна потенціальність виявляється від неї прихованою [8]. Відчуження, за М. Гайдеггером, стає також результатом байдужого відношення до смерті і заглибленості в теперішнє, в

яких проявляється несправжнє, невласне буття присутності. На його думку, справжнє буття відкривається людині лише тоді, коли вона знаходиться в точці стояння в ньому; поза цією точкою можлива лише «пам'ять» про буття, яка не є ні теоретичним уявленням про нього, ні етичним принципом, що слідує із нього. Таким чином, за Гайдеггером, можна говорити про відчуження людини від Бога, яке складає «сутність» людини, але може бути пізнане лише феноменологічно.

У С. Рубінштейна йдеться про відчуження людини від буття і буття від людини в пізнавальному та етичному аспектах. Зміст першого полягає у «винесенні свідомості за межі буття, суцього, у відриві чистої свідомості від реальної людини як суб'єкта пізнання – деонтологізація людини, з одного боку, і зведення всього суцього, буття лише до речовності – з іншого»; подолання цього відчуження полягає у розкритті взаємообумовленості світу та людини [9, с. 284]. Етичний аспект відчуження С. Рубінштейн розкриває наступним чином: «Завдання реалізувати людину в її житті – це завдання подолати «відчуження» від людини як явища її людської сутності. Подолання «відчуження» ідеального, яке існує у вигляді ідеї, ідеалу, цінності, обов'язку і т.д., можливе не шляхом їх перекреслення, а шляхом їх реалізації. Проблема «відчуження» виникає при зведенні людини до суспільної «маски», до носія певної суспільної функції. Людина знаходить усю повноту свого буття і розкривається у всіх своїх людських якостях відповідно до того, як вона ставиться до всіх сторін буття, життя... Людина, відчужена від природи, від життя, байдужа до гри його стихійних сил, не здатна співвіднести себе із ними, перед обличчям цих сил знайти свою думку і утверджувати свою людську гідність – це жалюгідна, дріб'язкова людина» [9, с. 376–377].

Серед психологів одним з перших термін «відчуження» вживає З. Фройд [10; 11]. Австрійський психолог трактує відчуження як рису дитячої свідомості, яка залежить від потужних чужих сил (батька й матері); виростаючи, людина починає проєктувати батьківські риси на чужі сили зовнішнього світу, з якими їй доводиться зіштовхуватись – у цьому Фройд, вслід за Л. Фойєрбахом, бачить механізм виникнення релігії, однак, на його думку, людина повинна буде рано чи пізно подорослішати, відмовившись від релігії як від засобу анестезії, необхідної невротика [11, с. 193–350]. З Фройд розглядає невроз як фактор відчуження від дійсності, втрату реальності.

Уся історія XX, як зрештою й XIX ст. свідчить про поступове поглиблення соціального відчуження. Це знаходить відображення й у суспільній свідомості. На рубежі XX ст. вже можна говорити про кризу антропологізму і пов'язаної з нею ідеї трансценденталізму. Спробами виходу з неї стало створення таких напрямків як філософська антропологія (М. Шелер), екзистенціалізм з його ідеєю приреченості людського «Я» на метафізичну самотність (Ж.-П. Сартр) або, приміром, неотомізм з ідеєю повернення до теоцентричної картини світу (Ж. Марітен, К. Ранер) [12, с. 268–275]. Соціокультурний аналіз цих поглядів і напрямків показує, що дані автори намагались не стільки відшукувати інше вирішення проблеми, скільки зняти саму

сутність проблеми в пошуку нової інтелектуальної парадигми (або модернізації традиційної), що до цих пір не принесло бажаного результату. Загалом же цей пошук передбачає створення в європейській суспільній свідомості універсальної і всеохопної доктрини, яка описує сутність людини у всій її багатоманітності.

Перейдемо до розгляду феномену соціального відчуження як процесу соціального буття. Розвиток європейської культури в XX ст. був характерний не лише посиленням традиційних, але й появою та розвитком нових форм соціального відчуження, майже не відомих культурам минулого. Одна із таких форм відчуження може бути позначена як «тотальне відчуження». Ця форма соціального відчуження найбільш тісним чином пов'язана з проблемами масової свідомості і масової культури. Ця форма відчуження не випадково позначена тут як «тотальне відчуження», адже як ті форми відчуження, які існували раніше (а саме відчуження праці, економічне, релігійне відчуження тощо), так й ті форми відчуження, які набули небаченого поширення саме в теперішньому часі (відчуження технічне), взаємопроникають один в одного, що призводить до того, що відчужений суб'єкт поступово губить специфічні для нього суб'єктні характеристики, а, отже, й сам процес відчуження вже перестає усвідомлюватись як такий. Суб'єкт начебто «розчиняється» в аморфному соціальному середовищі, усвідомлюючи лише себе як носія певної соціальної ролі.

«Тотальне відчуження» являє собою поєднання двох взаємопов'язаних процесів: процесу руйнування комунікації, з одного боку, і процесу відчуження та влади техніки над людською особистістю з іншого. Цікавий ракурс дослідження цієї проблеми ми знаходимо в міркуваннях сучасного французького мислителя Ж. Бодрійяра: «Людина більше не в стані забезпечити межі власного буття... Приватне... отримує деякий абсолютно новий відтінок – відтінок всезагальності, але паралельно воно втрачає свої сутнісні властивості охорони й захисту. Зникає «інший» і разом з ним розмивається самостійність. Болючість стану відчуження знімається» [13, с. 133].

Варто зазначити, що у своїй знаменитій праці «Одновимірна людина» Г. Маркузе висловлював про той самий феномен, умовне найменування якого «ілюзорне» зняття соціального відчуження, аналогічні ідеї: «Поняття відчуження робиться сумнівним, коли індивіди ототожнюють себе із способом буття, нав'язаним їм, і в ньому знаходять шляхи свого розвитку й задоволення. І це ототожнення – не ілюзія, а дійсність, яка, однак, веде до нових ступенів відчуження. Останнє стає всеціло об'єктивним і відчужений суб'єкт поглинається формою відчуженого буття» [14, с. 15]. Цей синтез, а точніше внутрішня інтеграція різних, диференційованих форм відчуження між собою, яка відбувається в теперішньому часі, й приводить до необхідності системного, комплексного розгляду сутності людини, тобто саме того начала, яке й піддається відчуженню.

Висновки і пропозиції. Відчуження як одна із основних філософських проблем турбує уми філософів впродовж віків. Саме відчуження – це об'єктивний соціальний процес, що характе-

ризується перетворенням діяльності людини та її результатів в самостійну силу, яка панує над нею і навіть ворожа їй. Відчуження пов'язане із «оречевленням» та фетишизацією соціальних відносин, яким приписуються такі соціальні характеристики, якими вони не володіють, а світ культури стає при цьому не лише чужим, але й ворожим особистості. Процес відчуження властивий також і для духовного життя суспільства, охоплює виробничу і невиробничу сфери діяль-

ності, різноманітні форми ідеологічного тиску. Вихід із стану відчуження людини, як свідчить історична практика, – досить складна справа, що вирішується по-різному в певних філософських школах. Проте можна знайти дещо споріднене в розумінні подолання відчуження, яке охоплює всю практичну сферу, життєдіяльність людей – це, перш за все, радикальні соціально-економічні, ринково-демократичні перетворення в інтересах усіх людей праці.

Список літератури:

1. Wilson C. *The Outsider*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1956. – 288 p.
2. Маркович М. Маркс об отчуждении // Вопросы философии, 1989, № 9. – С. 36–51.
3. Tuveson E. *Alienation in Christian Theology* // P. P. Weiner (Ed.) *Dictionary of The History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas*. 5 vols. New York: Charles Scribner's Sons, 1974. Vol. 1. – P. 34–37.
4. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года // Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1956. – 690 с. – С. 517–642.
5. Фромм Э. *Здоровое общество*. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 571 с.
6. Фромм Э. *Психоанализ и религия* // *Иметь или быть*. – К.: Ника-Центр, 1998. – 400 с.
7. Сартр Ж.-П. *Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии*. – М.: Республика, 2000. – 639 с.
8. Хайдеггер М. *Время и бытие: Статьи и выступления* / Сост., пер. с нем. и комм. В. В. Бибихина. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
9. Рубинштейн С. Л. *Бытие и сознание. Человек и мир*. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
10. Фрейд З. *Будущее одной иллюзии: Пер. с нем.* // *Сумерки богов*. – М.: Издательство политической литературы, 1989. – С. 94–142.
11. Фрейд З. *Психология бессознательного* / З. Фрейд. – М.: Просвещение, 1989. – 384 с.
12. Губман Б. Л. *Неотомистская антропология и её эволюция* // *Буржуазная философская антропология XX века*. – М.: Наука, 1986. – 295 с.
13. Baudrillard J. *The Ecstasy of Communication* // *Postmodern Culture*. London, 1985. – P. 133.
14. Маркузе Г. *Одномерный человек*. – М.: REFL-book, 1994. – 368 с.

Степанов А.О.

Львовский национальный медицинский университет
имени Данила Галицкого

ПОЛИВАРИАНТНОСТЬ ОТЧУЖДЕНИЯ КАК ФЕНОМЕНА КРИЗИСНОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

Исследовано отчуждения как многоаспектное понятие. Проанализированы различные подходы к пониманию природы и сущностных признаков отчуждения. Раскрыто поливариантность интерпретации проблемы отчуждения человека в современном научном дискурсе. Выделены основные аспекты трактовки отчуждения. Установлено, что отчуждение следует позиционировать как проявление дегуманизации социума, следствие кризиса духовности, а также как способ человеческого существования в современной западной культуре.

Ключевые слова: человек, общество, культура, отчуждения, самоотчуждения, кризис, смысловтрата.

Stepanov A.O.

Lviv Danylo Halytsky National Medical University

MULTIVARIATE OF ENSTRANGEMENT AS A PHENOMENON OF CRISIS CULTURE

Summary

Enstrangement as a multidimensional concept has been researched. Different approaches to understanding the nature and essential features of enstrangement have been analysed. The multivariate of interpretation of the human enstrangement problem in modern scientific discourse has been solved. The main aspects of the enstrangement interpretation have been defined. It has been established that the enstrangement should be positioned as a manifestation of the dehumanization of society, the consequence of the spirituality crisis, as well as a way of human existence in the modern Western culture.

Keywords: a man, society, culture, enstrangement, self-enstrangement, crisis, loss of meaning.